

ADIN YÜKLEME (NESNE) DURUMU VE TÜMCENİN NESNE ÖGESİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Erdoğan BOZ*

ON OBJECT OF NOUN AND ON OBJECT ELEMENT OF CLAUSE

ABSTRACT

In this article is about accusative case of nouns and object element of sentences. Initially, "object concept" of classical grammar was discussed and then differences between "object concept" and "determinative concept" were explained. Other issues related to case of nouns and object element of sentences were further discussed. In the results section proposals to solve the issues were indicated.

Keywords: object, accusative, determinative, sentence.

Giriş ve sorun

Yazımıza öncelikle “nesne nedir?” sorusuyla başlamak istiyoruz. Yükleme geçişli eylem olan temel veya yardımcı tümcelerde öznenin eyleminden etkilenen belirtme ekli veya eksiz sözcük veya sözcük öbeği şeklindeki ögeye *nesne* (*düz tümleç, doğrudan tamlayıcı, sarih-i mef’ul*) denir.

Öncelikle bu nesne tanımında geçen *geçişli eylem* sözünden yola çıkarak *geçişli ve geçişsiz eylem terimlerini* açıklamak gerekiyor. *Geçişli eylem*; tümcede özne dışındaki bir varlık veya nesneyi etkileyen yani bir nesne gerektiren eylem. *Geçişsiz eylem* de; tümcede özne dışındaki bir varlık veya nesneyi etkilemeyen yani bir nesne gerektirmeyen eylem..

Geçişli eylem tanımı, bize tümcede yüklem ve özne dışında zorunlu bir ögeden bahsediyor, bunun adı nesne. Nesnenin alacağı ek ve bu eke bağlı olarak oluşan nesne türleri de şöyledir: Bu ek $+(y)I^4$ ’dır ve ekin bulunup bulunmamasına göre de nesne iki türlüdür: *Belirli nesne*; belirtme eki $+(y)I^4$ almış nesne ögesi. *Belirsiz nesne* ise; belirtme eki almamış, eksiz $(+\emptyset)$ olan nesne ögesi, (Boz 2004:501-502)

Geleneksel dilbilgisinin yukarıda aktardığımız *nesne* tanımı bugün için artık eskimiştir. Dilbilimciler dışında bir kısım dilbilgiciler de bu nesne anlayışından ayrılmışlardır. Bilgegil, nesne teriminin çok geniş kapsamlı olduğundan konu açarak, terimin kapsamı ile ona tahsis edilen sözcüğün işlemi arasındaki uyumsuzluğa dikkat çeker, (Bilgegil 1982:31). Biz bu yazımızda, adın yükleme durumu ve tümcenin nesne ögesi üzerinde tartışılan birkaç konuyu irdeleyeceğiz:

* Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi (erdoganboz@aku.edu.tr).

1. Yükleme durumu biçimbirimleri ve dolaylı nesne

Bugün, adın yükleme durumunu belirleyen biçimbirimler, bir çok dilbilgiciye göre yalnızca {+I} veya {+Ø} biçimbirimlidir. Oysa nesnenin başka başka biçimbirimlerle de karşılanabileceği yapılan araştırmalarla açıkça ortaya konmuştur. Ör. {+A} biçimbirimini almış bir ögenin tümcede nesne olması üzerine bir çok araştırma vardır: Banguoğlu, az sayıda bazı eylemlerin anlamca geçişli olmakla beraber kime hâlini istediklerini belirterek; “Hemşire hastaya bakıyor.” , “Bu cocuğa kıymayın.”, “Kamyon bir ineğe çarptı.” ve “Çocuklar erkenden işe başladılar.” tümcelerini örnek verir. Sonra da {+A} biçimbirimini almış altı çizili bu ögelere *kime hâlli nesne* der, (Banguoğlu 1990:528).

Banguoğlu'ndan başka Sinanoğlu, aynı konuya temasla; “Çocuk dokundu.” tümcesini örnek verir. Bu tümcede, tümcenin iki temel ögesi özne ve yüklem olmakla birlikte, “kime?”, neye?” sorusunu akla getiren bir anlam boşluğunun Ör. “sobaya”, gibi bir ögeyle doldurulacağını belirterek, tümcedeki bu zorunlu ögenin nesne olduğunu söyler. Daha sonra da bu nesneye *+e’li nesne*, der. Sinanoğlu, konunun devamında; Türkçe’de +i’li ve +e’li olmak üzere iki çeşit nesne olduğunu, bazı eylemlerin anlam farkı ile “Birini vur-, birine vur-; bir yeri teşrif et-, bir yere teşrif et-”, hatta bazılarının anlam farkı olmaksızın “Kitabı arkadaşınıza veriniz. Bu işi size danışacağım. Yemeğe tuz koydunuz mu?” iki çeşit nesne ile kullanıldığını belirtir, (Sinanoğlu 1957:270). Bu araştırmacılardan başka; Deny (Deny 1941:185), Emre (Emre 1945:289-290), Karahan (Karahana 1997:213), Börekçi-Tepeli (Börekçi vd 1996.:52) ve Özkan (Özkan 1991:129) da {+A} biçimbirimini almış bir nesne ögesinin varlığını kabul ederler.

{+A} biçimbirim almış dolaylı nesne kavramı üzerinde en geniş şekilde duran Sinanoğlu'na göre değişik eylem grupları dolaylı nesne alabilirler.

a. Geçişsiz nesnel eylemler (saldır-, sığın-, bak-, başla-, giriş-, çarp-, dokun-, iliş-, yalvar-, rastla-, bin-, bas-, imren-, otur-, dikkat et-, dua et-, telgraf çek- vb...) eylem grupları ve eylem deyimleri; “düşmana saldır-, hastaya bak-, ağaca çarp-, otobüse bin-, koltuğa otur-” .

b. Duygu anlatan bir takım nesnel eylemler ve eylem grupları (sevin-, üzül-, şaş-, hayret et- vb...) “Bu işe şaştım.”, “Hastalandığına üzüldüm.”, “Cesaretine hayranım.”

c. Uyma, benzeme, yarama, zarar, ihtiyaç, mecburiyet gibi bir takım kavramları anlatan eylem ve eylem grupları; “Kötü arkadaşına uyma.”, “Babasına benziyor.”, “Güneş sıhate faydalıdır.”, “Çok çalışmaya mecbursunuz.”.

d. Temel kavramında “ver-” fikri bulunan geçişli eylem grupları ve eylem deyimleri (ver-, sun-, bağışla-, sat-, bırak- veya armağan et-, havale et-, müsaade et- yahut da ders ver-, öğüt ver-, önem ver-, söz ver-, ceza ver- gibi..) ile vur-, söyle-, ısmarla-, öğret-, göster- gibi eylemler ve daha bir çok geçişli anlatımlarla; ettirgen eylem şekilleri; “Kızılıkaya’ya yüz lira bağışlamış.”, “Şaha iki at armağan ettiler.”, “Bize söz vermişlerdi.”, “Sana söylemedim mi? Gene baltayı taşla vurmışsun.”, “Bahçeyi birine

kazdırıyor.”, “Mektubu yazmana yazdırırız.”, “Hastayı hemen yatağa yatırmalı.” (Sinanoğlu 1957:339).

{+A} biçimbiriminden başka {+DAn} biçimbirimi almış bazı ögelerin de tümcede nesne işlevinde kullanıldığını görmekteyiz. Emre, {+DAn} biçimbirimi almış bazı ögelerin tümcede nesne rolünü oynayabileceğini belirterek şu örnekleri verir: “Vekil uzun uzun ekonomik ilişkilerden bahsetti.”, “Kendisini gördüm ama o işten söz açmadım.”, “ Herkes ondan şüpheleniyordu.” (Emre 1988-1:143-144). Emre’den başka, Deny (DENY:185), Sinanoğlu (Sinanoğlu 1957:371), Sev (Sev 2004:2664-2665) ve Boz (Boz 2004:501-511) da aynı görüştedirler.

Buraya kadar aktardıklarımızdan {+A} ve {+DAn} biçimbirimlerin nesne yapabilecekleri açıkça anlaşılıyor.

2. Yükleme durumu yerine belirtme durumu

Bir çok dilbilgici *adın yükleme durumu yerine belirtme durumu* terimini kullanmaktadır. Geleneksel dilbilgisinde nesne türlerinin belirli ve belirsiz olarak belirlenmiş olması bunda çok etkilidir. Öncelikle yükleme ve belirtmenin ayrı ayrı kavramlar olduğunun bilinmesi gerekiyor. Yukarıda belirtildiği gibi nesne, tümcede eylemin etkisinde kalan ögedir. Bunun belirli veya belirsiz olma durumu ise; bağlamdaki kişilerce bilinen bir varlık üzerinde konuşuluyorsa, nesne belirtme biçimbirimini alır, aksi durumda almaz. Belirsiz nesne; yalnızca bir türü değil, bunun yanında belirsiz bir kişiyi veya varlığı gösterir. Ancak bu kural her zaman geçerli olmayabilir; nesnenin bir başka şekilde belirlenmiş olması veya sözdizimindeki diziliş sırası gibi... (Gronbech: 1995:36). Belirtmenin nesne ile bu kadar iç içeliği iki kavramın kaynaşmasına neden olmuş ve çoğu dilbilgici adın durumları arasında yükleme (nesne) yerine belirtme durumunu sayar olmuştur.

Karahan, Gronbech’in “Yükleme hâli eki bir nesneye önem verildiği durumlarda kullanılır.” belirlemesinden yola çıkarak, ekin görevinin diğer hâl eklerinde olduğu gibi, münasebet kurmak, bağlantı saptamak değil, nesneyi belirli kılmaktır. Bu da fiili değil, ekin içinde bulunduğu durumu ilgilendirir, diyerek ekin işlevine açıklık kazandırır (Karahan 1999:608).

Uzun, “adıl testi”ne soktuğu “O kitap okuyor.”, “Ali o okuyor.” ve “Ali onu okuyor.” tümcelerinde, belirtili/belirtisiz karşıtlığının eylemin nesnesi olmak gibi bir işlevsellikle ilgisi olmadığını söyler, (Uzun 2000:190).

Karahan, yükleme ve ilgi durum biçimbirimlerinin temel işlevlerinin belirtme olduğu düşüncesindedir. Ona göre, bu eklerin belirtme işlevinde bulduklarını gösteren bir yapı da bazı çekim edatlarıyla kurulan edat gruplarıdır. Türkçede isimler bu edatlarla birleşirken ek almazlar; “altun teg, çiçek teg, budun üçün, ot birle, köngül üzre saray gibi...” hâlbuki zamirler aynı edatlarla birleşirken isimlerden farklı olarak Eski Türkçe döneminde yükleme hâli, daha sonraki dönemlerde de ilgi hâli eki almıştır; “anı teg, mini üçün, sini birle, anı üzre; onun gibi, senin için...” Bir ek, eğer münasebet eki ise zamirleri bağladığı gibi gramatikal bakımından aynı değerde olan isimleri de edatlara bağlayabilmesi gerekirdi. Nitekim “doğru”

edatı önünde ister isim ister zamir olsun yönelme hâli eki olmadan “ona doğru , eve doğru” edat grupları kullanılamamaktadır. Karahan, nesneyi ve ad tamlamalarında tamlayıcıyı belirleyen bu biçimbirimlerin, söz konusu işlevleri yerine getirecek herhangi bir birimin varlığı hâlinde kullanılma gereksinimlerinin ortadan kalkabileceğini belirtir. Ör. “Uram yüzüm ol han işigine.”, “Günlerim dün eyledi.” (Karahan 1999:608-609).

Karahan’ın yukarıdaki açıklamaları, bizi bugün yükleme ve ilgi durum biçimbirimi olarak kabul ettiğimiz bu biçimbirimlerin aslında durum ulamı işlevlerinin olmadığına götürecektir. Nitekim Karahan, söz konusu biçimbirimlerin işlevlerinin; “İsmin kendi dışındaki kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi” şeklinde tanımlanan “hal” kavramına uygun düşmediğini belirterek, bu iki biçimbirimin durum biçimbirimi sayılmasının doğru olmadığını söyler. Ancak yükleme durumunun sıfır {+Ø}biçimbirimli (eksiz) olduğunu belirtir. Karahan, başlangıçta oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan belirtme işlevindeki yükleme durum biçimbirimin, zamanla kullanıldığı bu alanlardan çekilerek yerini kendisiyle işlev yakınlığı bulunan ilgi durum biçimbirime bıraktığı ve işlevini nesne içinde sınırlandırdığı görüşündedir, (Karahan 1999:609-610).

Karahan’ın yanısıra Baba da aynı görüştedir: Adlar arasındaki *belirtme* tamlayan ekiyle; “evin kapısı”, tümcede ise +i durum ekinin ortaya çıkışıyla sağlanmıştır. Bunun için nesne yalın olarak kullanıldığı durumda, belirtilmesi ve vurgulanması için ortaya çıkan ekin en geniş işlevi anlam ayırma, tür belirtmedir... Türkiye Türkçesinde ekin yalnızca nesneye geldiğini görüyoruz, (Baba 2001:18). Bütün bu aktarmalardan şu sonucu çıkarabiliriz; belirtme bir durum ulamı değildir. Yükleme ve belirtme terimleri ayrı ayrı kavramları karşılamaktadır, belirtmenin zamanla yalnızca yükleme durumu ile sınırlanması, iki ayrı kavramı birbirine yaklaştırmış ve giderek belirtme, bir durum ulamının adı olmuştur.

3. Özne ve nesnenin biçimsel benzeşmesi

Özne ile sıfır {+Ø}biçimbirimli (eksiz) nesne, biçimsel bir benzeşmeden başka bir şey değildir. Sıfır {+Ø}biçimbirimli nesnenin biçimsel olarak özneye benzeşmesi, özne ve nesne ayrımını güçleştirmez. Tümcedeki ögelerin sözdizimsel ilişkisi (öznenin yüklemle kişisiyle ve nesnenin eylemle bağıntılı olması) ve dizimsel sıralanış buna engeldir, (Adalı 2004:68). Nesnenin Türkçenin sözdiziminde yeri bellidir ancak sözdiziminde ögelerin sözdizimsel sıralarının esnek olması yine de özne ve nesne arasında bir soruna yol açmaz.

4. Edilgen ve dönüşlü tümcelerde nesne

Etken tümcede nesne olan ögenin edilgen tümcede ne olacağı, önemli bir sorundur. Buna bir de dönüşlü tümcelerde nesnenin durumunu ekleyebiliriz. Etken tümcede nesne olan öge, edilgen yapıda özne konumuna yükseltildiğinde, tümcede mantıksal olarak bir özne bulunmaz. Ancak Uzun’a göre bu tür tümceler öznesi olmayan tümceler değildir.

Çünkü edilgenleştirme sürecinin en tipik yönü, gerçekte nesne olan öğelerin, özne konumuna geçirilmesidir ve bu işlem, bir çok şeyin yanısıra temelde tümcenin öznesiz bırakılması adına yapılan işlemdir, (Uzun 2000:11). Uzun'un bu belirlemesinden yola çıkarak, edilgen tümcelerde mantıksal olmayan öznenin yani nesnenin, sözde özne olarak kabulü yerine bu tür tümcelerin öznesiz kurulduğunu ve edilgen tümcelerin de nesne alabileceklerini kabul etmek daha doğru olmaz mı? Ör. "Ayşe çok sevildi" tümcesinde "sevilen" yani nesne "Ayşe"dir, diğer taraftan "seven" yani özne yoktur. Bu durumda "Ayşe"nin sözde özne olarak kabul edilmesinin gereği var mıdır?

Geleneksel dilbilgisine göre, dönüşlü tümcelerde, yüklem bildirdiği eylemi yapan ve bundan etkilenen öznenin kendisidir. Daha açıkçası, bu eylemler kendi kendine yapma ve olma bildirirler ve nesne almazlar. Ancak burada geleneksel özne ve nesne tanımları kesişir. Her iki işlevi de bir öge gerçekleştirmiş olur. Dönüşlü tümcelerde nesnenin kabul edilmeyişi, anlamsal değil, biçimseldir. Ör. "Adam tarandı." tümcesinde, tarama eylemini yapan yani özne; adam, tarama eyleminden etkilenen yani nesne yine adamdır. Bize göre, dönüşlü tümcede özne ve nesne aynı ögedir. Ancak Aliyeva, dönüşlü tümcelerde öznenin hiçbir zaman nesne olarak adlandırılmayacağını belirterek (Aliyeva 2004:159) aynı görüşü paylaşmaz.

Sonuç ve öneri

Geleneksel nesne tanımındaki kalıplaşma, bir çok dilbilgiciyi değişik tümceler karşısında sıkıntıya sokmaktadır. Nesnenin, tümcede eylemin etkilediği varlık olarak kabul edilmesi, biçimsel olarak nesne konumunda olmasına karşın anlamsal olarak buna olanak tanımayan durumlarda bir çıkmaza neden olmaktadır. Ör. "Ali, onun gittiğini anladı." tümcesinde biçimsel olarak nesne olan ögenin (onun gittiği), anlamak eyleminden nasıl etkilendiğinin yanıtı yoktur. Buradaki asıl sorun, tümce öğelerinin sınırlarının tam olarak çizilememiş olmasıdır.

Bize göre nesne; yüklem bildirdiği eylemin gerçekleşmesindeki etkili olan özellikler (yer, zaman ve durum) dışında yüklem ilişkili olduğu bir soyut/somut varlıktır. Daha açıkçası özne, yüklemdeki eylemi gerçekleştirendir, nesne ise öznenin gerçekleştirdiği eylemle ilişkisi olanıdır.

Yukarıda sıraladığımız tartışma konularında henüz bir uzlaşmaya varılamamış olması araştırmacılar arasındaki görüş ayrılıklarının giderek büyümesine ve bunun sonucunda bilimsel iletişimin kopmasına neden olabilmektedir. Geleneksel dilbilgisi dışında değişik dilbilim kuramları, bu ve buna benzer sorunlu bir çok konuya değişik bakış açıları kazandırmaktadır. Değerlilik dilbilgisi ve bağımsal dilbilgisini örnek olarak verebiliriz:

Değerlilik dilbilgisinin tümceye bakışı pratik bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Bağımsal dilbilgisiyle büyük benzerlikler gösteren bu anlayışa göre değerlilik; bir sözcüksel biçimbirimin, sözcüğün tümleyenleriyle diğer bir deyişle kurucularıyla olan ilişkisi tarafından belirlenir. Tümcedeki yer ve zaman bildiren öğelere ise bilgilendirici adı

verilir. Bu dilbilgisinde de tümcede idareci konumunda olan öge genellikle eylemdir. Ör. “selamlamak” eylemi belirtme (yükleme) durumuyla kullanılır ve değerlilik dilbilgisine göre iki değerlidir. İki değerli olması, bir özne ve bir nesne ile kullanılıyor olmasıdır. Ancak “ver-“ eylemi, özne, yönelme durumunda bir ad ve nesne ile kullanılabilirdiğinden üç değerlidir. Eylemlerin tümleyenleri T_1 , T_2 , T_3 $T...$ gibi kısaltmalarla gösterilmiştir. Bu çok sayıdaki kısaltmadan birkaç örnek verecek olursak, T_1 bir eylemin belirtme (yükleme) durumunu, T_2 yönelme durumunu ve T_3 tamlama durumunu gerektirdiğini belirtir. Buna göre, “ver-“ eylemi şöyle açıklanır: T_0 (özne) + $T_1 + T_2$ (Toklu 2003:86-87).

Özne ve nesne anlayışları, gelenekselden oldukça ayrı olan dilbilimci Tesniere’ün kuramına göre her iki öge de “eyleyen”dir. Ör. “Alfred kitabı Charles’e verdi.” tümcesinde üç eyleyen vardır: 1.Kitabı veren Alfred, 2.Charles’e verilen kitap, 3.Kitabı alan Charles. Bu üç eyleyenli oluş, ayrı ayrı işlevleri yerine getiren üç eyleyen olmadan gerçekleşemez. Üç eyleyenli eylemlerde, birinci ve üçüncü eyleyen ilkece kişi, ikinci eyleyen nesnedir, (Güz 1999:151).

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- ADALI Oya, (2004) *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Papatya Yayınları, İstanbul.
- ALİYEVA Hatire, (2004) “Türkiye Türkçesinde İsim halleri ve Nesnenin İfade Vasıtaları”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, s.157-164.
- BABA Okan, (2001) “Tamlayan durumu Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Dergisi*, C.14, S.83, Ankara, s.29-33.
- BANGUOĞLU Tahsin, (1990) *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BİLGEGİL Kaya, (1982) *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- BOZ Erdoğan, (2004) “Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.501-511.
- BÖREKÇİ Muhsine, Yusuf Tepeli, (1996) “Tarık Buğra’nın “Ömer” Adlı Hikayesinin Dil ve Üslup Açısından Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.6, Erzurum, s.29-65.
- DENY Jean, (1941) *Türk Dili Grameri* (Çev. Ali Ulvi Elöve), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EMRE Ahmet Cevat, (1945) *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- EMRE Ahmet Cevat, (1988) “Türkçede Cümle”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)* 1954, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 128-129.
- GRÖNBECH K., (1995) *Türkçenin Yapısı*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜZ Nüket, (1999) “Lucien Tesniere”, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

- KARAHAN Leyla, (1997) “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine” , *Türk Dili*, S. 549, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 209-213.
- KARAHAN Leyla, (1999) “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara, s.605-611.
- ÖZKAN Abdurrahman, (1991) “Türkçede Fiil ve Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi”, *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S.1, Isparta, s.125-143.
- SEV Gülsev, (2004) “Çıkma Durum Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı”, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.2655-2666.
- SİNANOĞLU Samim, (1957) “Basit Cümlede Nesne ve Tümleç”, *Türk Dili*, S. 5-6, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TOKLU Osman, (2003) *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- UZUN Nadir Engin, (2000) *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual Yayınları, İstanbul.